

UDC 378.091.33: [355.23:356.13] (043.3)
DOI: 10.34671/SCH.BSR.2019.0304.0009

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ОФІЦЕРА-ПРИКОРДОННИКА: ПРИЛУЧЕННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ

© 2019

ResearcherID: Y-4844-2019

ORCID: 0000-0001-5419-1576

Шумовецька Світлана Павливна, доцент кафедри педагогіки
та соціально-економічних дисциплін

*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
(29000, Україна, Хмельницький, вулиця Шевченка, 46, e-mail: sv_shumovetska@ukr.net)*

Анотація. У статті доведено необхідність ознайомлення майбутніх офіцерів-прикордонників із європейськими цінностями у сфері охорони державного кордону, насамперед щодо професійної етики та визнання безумовної цінності кожної людини. Розкрито значення гуманітарних дисциплін, зокрема таких, як «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», які дозволяють пізнати спосіб життя, систему культурних смислів, духовні цінності, соціокультурні моделі життєдіяльності людей, їх ідеали, цілі, світоглядні установки, в яких конкретизуються культурні цінності народів та епох. Висвітлено особливості вивчення майбутніми офіцерами-прикордонниками європейської культурної спадщини. З'ясовано, що знання, здобуті курсантами під час вивчення навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», прийняття визначних культурних зразків, будуть основою, на якій формуватиметься професійна культура майбутніх захисників кордону, визначатимуться їх цілі та пріоритети професійної діяльності. Для ознайомлення майбутніх офіцерів-прикордонників з європейськими цінностями прикордонної служби запропоновано використовувати потенціал диспутів і дискусій, які є одним з найоптимальніших шляхів як добування нового знання, так і формування ерудованої, інтелектуальної особистості. Висвітлено значення дискусій для пізнання майбутніми офіцерами-прикордонниками соціокультурних моделей життєдіяльності людини різних культур та епох, прилучення до європейських цінностей прикордонної служби, спільного пошуку цінностей і норм та їх дослідження в специфічних видах професійної діяльності у сфері захисту кордону. У цьому випадку враховано, що знання цінностей європейської культури, досвіду життєдіяльності людей різних історичних та культурних епох, відображених у філософії, етиці, релігії, допоможе курсантам краще пізнати сенс свого життя, своєї професійної діяльності, цінності й ідеали прикордонної служби, засвоїти соціокультурні моделі, необхідні для особистісного та професійного становлення. Загалом доведено необхідність у контексті формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників під час викладання навчальних дисциплін «Філософія» та «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство» посиленої уваги до висвітлення значення європейської культурної спадщини, прилучення курсантів до високих європейських традицій, у тому числі й прикордонної служби. Передбачено, що вивчення визначних культурних зразків має бути тим еталоном, що сприятиме формуванню професійної культури курсантів, визначатиме пріоритетність цілей та спрямованість їх професійної діяльності. Її основою мають бути визнання безумовної цінності кожної особистості, постулати справедливості, поваги до людської гідності.

Ключові слова: професійна культура, офіцер-прикордонник, курсанти, європейські цінності, прикордонна служба.

FORMATION OF THE PROFESSIONAL CULTURE OF THE BORDER GUARD OFFICER: ATTACHMENT TO THE EUROPEAN BORDER SERVICE VALUES

© 2019

Shumovetska Svitlana Pavlivna, Associate Professor, Department of Pedagogy
and Socio-Economic Sciences

*National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bogdan Khmelnytsky
(29000, Ukraine, Khmelnytsky, Shevchenko street, 46, e-mail: sv_shumovetska@ukr.net)*

Abstract. The article proves the necessity to acquaint future border guards with the European values in the field of state border protection, first of all, regarding the professional ethics and recognition of the absolute value of each person. The importance of the humanities disciplines, in particular, such as «Philosophy», «Sociology. Ethics. Aesthetics. Religious Studies», which allow you to learn the way of life, the system of cultural meanings, spiritual values, sociocultural models of people's life, their ideals, goals, worldviews, which specify the cultural values of peoples and eras. The peculiarities of learning the European cultural heritage by the future border guards are highlighted. It has been found out that the knowledge acquired by the cadets during the study of the disciplines «Philosophy», «Sociology. Ethics. Aesthetics. Religious Studies», the adoption of the prominent cultural models, will be the basis for forming the professional culture of future border guards, their goals and priorities of the professional activity will be determined. In order to familiarize the future border guards with the European values of the border guard service, it is suggested to use the potential of debates and discussions, which is one of the most optimal ways of acquiring new knowledge and forming an erudite, intellectual personality. The importance of discussions for the knowledge of the future border guards of socio-cultural models of human activity of different cultures and epochs, the attachment to the European values of the border guard service, joint search for values and norms and their study in specific types of the professional activity in the field of the border protection are highlighted. In this case, it is taken into account that knowledge of the European cultural values, experience of people's life of different historical and cultural epochs, reflected in philosophy, ethics, religion, will help the cadets to understand better the meaning of their life, their professional activity, values and ideals of the border guard service, learn socio-cultural models necessary for their personal and professional development. In general, the necessity in context of forming the professional culture of future border guards during the teaching of «Philosophy» and «Sociology. Ethics. Aesthetics. Religious Studies» courses great attention to highlighting the importance of the European cultural heritage, attracting cadets to high European traditions, including the border service has been proved. It has been envisaged that learning the outstanding cultural samples should be the standard that will contribute to the formation of the professional culture of cadets, determine the priority of their goals and the orientation of their professional activity. It should be based on the recognition of the unconditional value of each person, the postulate of justice, respect for human dignity.

Keywords: professional culture, border guard officer, cadets, European values, border guard service.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ОФИЦЕРА-ПОГРАНИЧНИКА: ПРИОБЩЕНИЕ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЦЕННОСТЯМ ПОГРАНИЧНОЙ СЛУЖБЫ

© 2019

Шумовецкая Светлана Павловна, доцент кафедры педагогики
и социально-экономических дисциплин

Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого
(29000, Украина, Хмельницкий, улица Шевченко, 46, e-mail: sv_shumovetska@ukr.net)

Аннотация. В статье доказана необходимость ознакомления будущих офицеров-пограничников с европейскими ценностями в сфере охраны государственной границы, прежде всего по профессиональной этике и признание безусловной ценности каждого человека. Раскрыто значение гуманитарных дисциплин, в частности таких, как «Философия», «Социология. Этика. Эстетика. Религиоведение», которые позволяют познать образ жизни, систему культурных смыслов, духовные ценности, социокультурные модели жизнедеятельности людей, их идеалы, цели, мировоззренческие установки, в которых конкретизируются культурные ценности народов и эпох. Освещены особенности изучения будущими офицерами-пограничниками европейского культурного наследия. Выяснено, что знания, полученные курсантами при изучении учебных дисциплин «Философия», «Социология. Этика. Эстетика. Религиоведение», принятие выдающихся культурных образцов, будут основой, на которой будет формироваться профессиональная культура будущих защитников границы, будут определяться их цели и приоритеты профессиональной деятельности. Для ознакомления будущих офицеров-пограничников с европейскими ценностями пограничной службы предложено использовать потенциал диспутов и дискуссий, которые являются одним из оптимальных путей как получения нового знания, так и формирования эрудированной, интеллектуальной личности. Освещено значение дискуссий для познания будущими офицерами-пограничниками социокультурных моделей жизнедеятельности человека различных культур и эпох, приобщение к европейским ценностям пограничной службы, совместного поиска ценностей и норм и их исследования в специфических видах профессиональной деятельности в сфере защиты границы. В этом случае учтено, что знания ценности европейской культуры, опыта жизнедеятельности людей разных исторических и культурных эпох, отраженных в философии, этике, религии, поможет курсантам лучше узнать смысл своей жизни, своей профессиональной деятельности, ценности и идеалы пограничной службы, усвоить социокультурные модели, необходимые для личностного и профессионального становления. В общем доказана необходимость в контексте формирования профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников во время преподавания учебных дисциплин «Философия» и «Социология. Этика. Эстетика. Религиоведение» усиленного внимания к освещению значение европейского культурного наследия, приобщение курсантов к высоким европейским традициям, в том числе и пограничной службы. Предполагается, что изучение выдающихся культурных образцов должно быть тем эталоном, который будет способствовать формированию профессиональной культуры курсантов, определять приоритетность целей и направленность их профессиональной деятельности. Ее основой должны быть признание безусловной ценности каждой личности, постулаты справедливости, уважения к человеческому достоинству.

Ключевые слова: профессиональная культура, офицер-пограничник, курсанты, европейские ценности, пограничная служба.

А) ВВЕДЕНИЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливим завданням педагогіки вищої школи є підготовка майбутніх фахівців до професійної діяльності, зокрема формування їх професійної культури. Професійна культура виявляється у найбільш оптимальному рівні взаємодії офіцера-прикордонника як з колегами, так і представниками прикордонних відомств суміжних держав, з особами, що перетинають державний кордон у пунктах пропуску. Про належну професійну культуру захисника кордонів свідчить, серед іншого, розуміння ним особливостей діяльності прикордонного відомства в європейській системі прикордонної безпеки, прийняття етичних вимог прикордонної служби. Важливо також, щоб захисник кордону знав світоглядні основи європейської цивілізації, найважливіші культурні здобутки країн, із якими межує Україна. З огляду на це потребують перегляду зміст і підходи до організації професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, насамперед у контексті прилучення їх до європейських цінностей прикордонної служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на які посилається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогодні дослідники розкрили окремі питання щодо особливостей прикордонного співробітництва, зокрема зміст службової діяльності персоналу прикордонного відомства України з питань прикордонного співробітництва та особливості формування готовності персоналу прикордонного відомства до прикордонного співробітництва на кордоні (Ю. Мойсеєнко) [1], специфіку професійного становлення майбутніх офіцерів-прикордонників у контексті розвитку прикордонного співробітництва (В. Мірошніченко) [2], висвітлили

законодавчу основу прикордонного співробітництва в Європейському Союзі та Україні (В. Мазуренко) [3] та підходи до оцінки ефективності міжрегіонального (прикордонного) співробітництва (Ю. Рогозян) [4]. Проте потребують доопрацювання питання щодо підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної діяльності в умовах євроінтеграції, шляхів вивчення ними європейських цінностей прикордонної служби.

Б) МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Метою статті є висвітлення особливостей формування професійної культури офіцера-прикордонника шляхом прилучення до європейських цінностей прикордонної служби.

Постановка завдань. Важливе значення має окреслення необхідності ознайомлення майбутніх офіцерів-прикордонників із європейськими цінностями прикордонної служби, основних проблемних питань щодо формування світогляду майбутніх офіцерів-прикордонників як складової їх професійної культури.

Методи, методики та технології, що використувалися. Використано систему загальнонаукових та спеціальних методів теоретико-емпіричного дослідження, таких як аналіз наукової літератури з проблеми, систематизація та узагальнення матеріалів, логічний та системний підхід.

В) РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Про необхідність прилучення прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби йдеться у низці нормативно-правових документів, що регламентують діяльність прикордонного відомства. Зокрема у рішенні Ради національної безпеки і оборони України «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» [5] визначено необхідність впровадження етичних

стандартів для військовослужбовців. Насамперед йдеться про цінності людського життя і здоров'я, а також упровадження європейських норм і стандартів у системи прикордонного контролю та підготовки персоналу.

В Уніфікованій програмі підготовки співробітників прикордонних відомств країн Європейського Союзу, розробленій Frontex – Європейським агентством з прикордонної та берегової охорони у співпраці з країнами-членами ЄС та правозахисними організаціями, серед важливих цінностей прикордонної служби визначено професіоналізм, чесність, неупередженість, відповідальність, здатність працювати в стресових ситуаціях, повагу до основоположних прав людини. У документі підкреслено, що прикордонна безпека Європейського Союзу залежить від надійності, професіоналізму персоналу прикордонних служб, його здатності до взаємодії, а культура і дух прикордонної служби ґрунтуються на захисті людської гідності й почутті обов'язку [6, с. 33].

Окремо слід вказати на особливі вимоги щодо ставлення прикордонників один до одного та до інших громадян. У радянські часи прикордонні війська діяли відповідно до військових статутів, їх відносини були суворо регламентовані. Загальноприйнятою і єдиною формою впливу на підлеглих був наказ, будь-які відхилення кваліфікувалися як ворожі прояви, а перетин кордону – як підступ і зрада. Хоча прикордонна служба України давно відмовилася від радянської спадщини, але нові стандарти відносин ще остаточно не усталились. Саме тому важливе значення має ознайомлення курсантів з європейськими стандартами ставлення до людини та людської гідності, поваги до громадянського суспільства. Європейські професійні стандарти для охорони кордону спрямовані на підтримання оперативної сумісності, спільних операцій, співробітництва та обміну. На цьому ж фундаменті будується взаємна довіра. Передбачено, що для підтримання взаємодії та налагодження зв'язків з громадськістю прикордонники повинні довіряти один одному, вміти співпрацювати з громадськістю [6, с. 33]. У цьому випадку йдеться про інший/нерадянський рівень сприйняття людей, інші принципи і стандарти європейських та національних норм професійної етики, основою якого є тривалі традиції розбудови європейського співтовариства.

Для розуміння зазначених ціннісних аспектів професійної культури офіцера-прикордонника важливе значення має потенціал гуманітарних наук. Саме соціальні та культурні знання, як зазначає І. Предборська, визначають відносини між людьми, людиною та світом [7, с. 23]. П. Грицаєнко також доводить, що сенс гуманітарної освіти якраз і полягає у передачі, трансляції такого виду знань, який необхідний для розуміння та узгодження взаємодії людей [8, с. 9]. Можна стверджувати, що значення гуманітарної освіти обумовлене також тим, що офіцер-прикордонник є не тільки носієм професійних знань і навичок, а особистістю, яка володіє необхідними людськими якостями і перебуває у взаємодії з іншими людьми. Перефразовуючи М. Гайдеггера, С. Кримський визначає завдання освіти в сприянні становленню культури як «реалізації найвищих цінностей з погляду культивування найвищих чеснот» [9, с. 16], адже, підкреслює філософ, культура за призначенням оптимізує людський чинник, утверджує цінності добра та краси, істини та свободи [9, с. 13].

Гуманітарні знання – це можливість орієнтуватися у світі: у цих знаннях міститься в явній або неявній формі нарація, певна історія-повчання, розповідь, що моделює основні типи поведінки людини, найважливіші цінності, системи відчуження [10, с. 158]. Саме гуманітарні дисципліни допомагають ознайомити майбутніх фахівців з різними варіантами відповідей на фундаментальні проблеми буття. Гуманітарне знання оприявнює суспільні та особистісні цінності й ідеали, систему культурних смислів, соціальні орієнтації та стандарти поведінки, є специфічним засобом пізнання

світу і людини, що необхідний для передання духовних цінностей і соціального досвіду. Гуманітарне знання визначає необхідність поваги до людини, толерантного ставлення до іншого культурного досвіду, розуміння носіїв інших культур.

Гуманітарні дисципліни мають великі можливості для «діалогу культур»: через пізнання способу життя, соціокультурних моделей життя і діяльності людини, її ідеалів, цілей, світоглядних установок, у яких конкретизуються цінності культури народів та епох. Насамперед йдеться про важливість для майбутніх офіцерів-прикордонників вивчення європейської культурної спадщини. О. Пахльовська зазначає, що радянська система не лише вилучила з української культури всі її елітарні шари, а й відлучила українське суспільство від філософської, релігійної, соціологічної думки Заходу ХХ ст., від культурного спадку античності, Гуманізму, Відродження, Просвітництва. Необхідність ознайомлення молоді із європейською спадщиною дослідниця пояснює тим, що Європа є першим проектом на планеті, у межах якого робиться спроба досягти паритетного становища націй, їхньої культурної самореалізації та їхнього економічного добробуту. Першочерговим завданням учена називає окультурення молоді, забезпечення якнайширшого доступу до інтелектуальних джерел європейського світу [11].

Загалом дослідники однастайні, що гуманітарне знання дає можливість орієнтуватися в світі, в смислах того, що відбувається, передбачає аналіз мотивів і ціннісно-сміслових параметрів людського буття, допомагає зрозуміти, для чого людина живе та як повинна взаємодіяти з іншими людьми. Предмет гуманітарного знання – це поняття «сенс» і «цінність», які є передумовою для розуміння людського буття, допомагають людині розрізнати добро і зло.

Під час викладання навчальної дисципліни «Філософія» викладачі звертали увагу на те, що філософські знання необхідні прикордоннику не тільки тому, що вони вчать мислити: без них він не зможе знайти власні відповіді на вічні питання культури про добро і зло, про свободу і долю, про вічне і минуле, про мету і сенс життя. Вивчення філософії у такому ключі, за В. Бенінім, – є умовою, професійно необхідною для формування інтелектуального офіцера, людини культури [12, с. 109-110]. Для прилучення прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби під час викладання навчальної дисципліни «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство» першочергового значення викладачі надавали ознайомленню курсантів із сутністю європейської цивілізації, спадщиною якою є визначні здобутки у сфері як технічних, так і гуманітарних наук. Було акцентовано увагу курсантів на тому, що, як зазначає О. Пахльовська, основою європейської цивілізації, тобто тим, що зробило Європу справді унікальним цивілізаційним проектом, є християнство, грецька демократія і римське право. Курсанти коментували слова вченої про те, що «Європа – це насамперед певний громадянський вимір, потреба свободи. Лише у світі свободи, вважали греки, може народитися громадянин – людина, яка захищає свободу свою і своєї Батьківщини, а не інертний матеріал в руках деспота» [13]. Важливим предметом уваги є також моральний спадок Європи від античності до модерну, насамперед етичний момент: етика відносин, етика в роботі, етика громадянської поведінки [13]. Провідною під час викладання навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство» була ідея О. Пахльовської про те, що приєднання до Європи, окрім громадянського виміру, можливе через високий культурний вимір: інтелектуалізацію суспільства та вивчення високих зразків європейської культури, системне послідовне освоєння культурного змісту Європи [13], її цінностей. Викладачі акцентували увагу курсантів на словах Р. Брага про те, що «Європа – це культура, а культура – це робота над

собою, «вироснування» самого себе... Саме тому, Європу не можна успадкувати, навпаки, кожен сам повинен її завоювати. Не можна народитися європейцем, треба працювати щоб ним стати» [14, с. 121], бо «культурні блага не здобути, якщо не віддавати їм частину себе» [14, с. 122].

Під час викладання навчальної дисципліни «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство» акцент було зроблено на пізнанні курсантами, за В. Біблером, суспільно-значущих ідеалів і цінностей різних історичних епох, що необхідно для формування майбутніх офіцерів-прикордонників як людей культури – людей з діалогічним мисленням [15, с. 6]. Викладачі намагалися будувати процес навчання як одночасне – сучасне – сполучення (діалог) різних форм культури, різних розумів культури – античного і середньовічного, середньовічного і новочасного, новочасного і сучасного, західного і східного [15, с. 167] для досягнення, за М. Гайдеггером, вищих, непрагматичних сенсів життя, його вищих сутнісних сенсів [16, с. 63]. Важливе значення у цьому контексті для формування інтелектуального потенціалу майбутніх офіцерів-прикордонників мали диспути та дискусії, які є основою навчання в європейських університетах з часів Середньовіччя, одним з найоптимальніших шляхів як добування нового знання, так і формування ерудованої, інтелектуальної особистості.

Під час диспутів і дискусій курсанти вчилися точно викладати свої думки, доводити, аргументувати, відстоювати свої погляди, адекватно оцінювати себе, поважати інші думки. Диспути дозволили обговорити питання про те, що являє собою навколишня дійсність, яке місце людини в ній, чи може вона змінити природу і суспільство, і чи треба це робити; в чому полягає мета і сенс життя людини. Курсанти робили висновок, що ці питання проходять через всю історію культури, їх ставили в усі часи всі народи, тому що це вічні проблеми культури. Використання дискусійних методів було необхідне для спільного пошуку цінностей і норм міжособистісної взаємодії, їх дослідження в специфічних видах професійної діяльності у сфері захисту кордону. Таким чином курсанти розмірковували про сутність культури, її значення для оптимізування людських відносин. Через пізнання способу життя, ідеалів, цілей, світоглядних установок, у яких конкретизуються цінності культури народів та епох, курсанти засвоювали соціокультурні моделі, необхідні для особистісного та професійного становлення і зростання. Під час дискусій курсанти на основі пізнання соціокультурних моделей життєдіяльності людини різних культур здійснювали спільний пошук цінностей і норм, досліджуючи їх у специфічних видах професійної діяльності прикордонника. Знання цінностей європейської культури, досвіду життєдіяльності людей різних історичних та культурних епох, відображених у філософії, етиці, релігії, допомогло курсантам краще пізнати сенс свого життя, своєї професійної діяльності, європейської цінності й ідеали прикордонної служби.

Г) ВИСНОВКИ

Важливою вимогою сьогодення є переорієнтація діяльності прикордонного відомства України відповідно до європейських стандартів прикордонної служби. Для прилучення майбутніх офіцерів-прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби важливе значення має використання потенціалу таких навчальних дисциплін, як «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство». Під час їх вивчення для формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників першочерговим завданням є висвітлення особливостей європейської культурної спадщини, цінностей європейської культури, європейських традицій прикордонної служби. Вивчення визначних культурних зразків є тим еталоном, на основі якого формується професійна культура майбутніх офіцерів-прикордонників, визначається пріоритетність цілей та спрямованість їх професійної діяльності, основою

якої мають бути визнання безумовної цінності кожної особистості, постулати справедливості та поваги до людської гідності.

Перспективами подальших наукових розвідок у контексті розв'язання проблеми формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників є дослідження особливостей використання потенціалу професійно-творчих завдань для формування професійної культури майбутніх захисників кордону, визначення педагогічних умов формування світогляду майбутніх офіцерів-прикордонників як основи їх професійної культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мойсєсенко Ю. І. Методичні рекомендації щодо формування готовності персоналу прикордонного відомства до прикордонного співробітництва на кордоні. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2013. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnads_2013_3_18 (дата звернення: 16.10.2019).
2. Мірошніченко В. І. Професійне становлення майбутніх офіцерів-прикордонників у контексті розвитку прикордонного співробітництва. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки. 2013. № 3. С. 178–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znprapr_2013_3_21 (дата звернення: 16.10.2019).
3. Мазуренко В. П. Законодавча основа прикордонного співробітництва в Європейському союзі та Україні. Держава та регіони. Сер.: Економіка та підприємництво. 2014. № 1. С. 28–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2014_1_7 (дата звернення: 16.10.2019).
4. Рогозян Ю. С. Методичний підхід до оцінки ефективності міжрегіонального (прикордонного) співробітництва. Ефективна економіка. 2015. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_3_69 (дата звернення: 16.10.2019).
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016> (дата звернення: 01.09.2019).
6. Уніфікована програма підготовки співробітників прикордонних відомств в Береговій охороні країн Європейського Союзу / Розроблено Frontex, Європейським агентством з прикордонної та берегової охорони у співпраці з країнами-членами ЄС та правозахисними організаціями. Варшава: б. в., 2017. 381 с.
7. Філософські абрисы сучасної освіти: моногр. / авт. кол. І. Пребоборська, Г. Вишинська, В. Гайдено, Г. Гамрецька та ін.; за заг. ред. І. Пребоборської. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 226 с.
8. Грицаєнко П. М. Гуманітарна освіта: сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 17 с.
9. Кримський С. Б. Ранкові роздуми: зб. ст. / худож. оформ. О. Білецького. Київ: Майстерня Білецьких, 2009. 120 с.
10. Бурлачук В. Традиція, ритуал, свято як система соціального відчуження. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С. 147–159.
11. Пахльовська О. Шлях до Європи не пролягатиме пострадянськими підворіттями. URL: <https://glavred.info/life/1387-oksana-pahlovska-shlyah-do-yevropi-ne-prolyagatime-postradnyanskimi-pidvorittami.html> (дата звернення: 16.10.2019).
12. Бенин В. Л. Культура. Образование. Толерантность: моногр. Уфа: Изд-во БДПУ, 2011. 192 с.
13. Пахльовська О. Поділ України проходить лише по одній лінії: між Європою і не-Європою. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/oksana-pahlovska.html> (дата звернення: 15.10.2019).
14. Браг Р. Европа, Римский путь. М.: Аллегро-Пресс, 1995. 178 с.
15. Біблер В. С. Культура. Диалог культур. Київ: Дух і літера, 2018. 368 с.
16. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библина. Москва: Республика, 1993. 447 с.